علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۶ «ویژهٔ پژوهش‌های حدیثی»، تابستان ۱۴۰۴، ص ۷۸ – ۹۳

بررسی شخصیت رجالی علی بن مهزیار اهوازی و طرق دانشمندان متقدم امامیه به روایات و کتاب‌های وی

محمد بریهی بهمنشیری[1]

چکیده: علم رجال به بررسی احوال، اوصاف راویان حدیث و بیان اصول و قواعد آن می‌پردازد. ناقدان حدیث همواره به بررسی احوال راویان مذکور در سلسله اسناد احادیث اهل بیت علیهم‌السلام اهتمام داشته و علمای شیعه و سنی آن را وسیله‌ای در خدمت علم حدیث و فقه دانسته و در این باب آثار بسیار آفریده‌اند و تاکنون این جریان ادامه دارد. علی‌بن‌مهزیار نوشتارهای حدیثی فراوانی تصنیف کرده است. علمای قرن‌های چهارم و پنجم به این آثار دسترسی داشته و فهرست نویسان نیز این نوشتارها را گزارش کرده‌اند. نوشتهٔ حاضر به روش توصیفی- تحلیلی در مقام شناسایی و معرفی ایشان و در پی پاسخ به این دو سؤال است: ۱. طرق علمای متقدم از جمله شیخ کلینی، صدوق، طوسی، نجاشی و ابی غالب زراری، به کتاب‌ها و روایات نامبرده از چه جایگاه و اعتباری برخوردار است؟ ۲. ایشان در بین علمای علم‌رجال، چه جایگاهی دارد؟ به این نتیجه رسیدیم که ایشان موثق، فقیه، محدّث و از رهبران و سرشناسان شیعه در اوایل قرن سوم قمری است و روایات ایشان اعتبار و جایگاه بالایی دارد و طرق ایشان به دانشمندان فوق الذکر صحیح و قابل استناد است.

کلیدواژه‌ها: پژوهشهای حدیثی، علم رجال، رجال الحدیث، سند، علی بن مهزیار اهوازی.

---

۱. دانش آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. drbereihi@gmail. com

مقدمه

علی بن مهزیار اهوازی (دورقی)، فقیه، محدّث و از رهبران و سرشناسان شیعه در اوایل قرن سوم قمری، از اصحاب امامان علی بن موسی الرضا، محمد بن علی التقی، علی بن محمد النقی (برقی، ۱۳۴۲ش، ۵۴، ۵۵ و ۵۸) و حسن بن علی العسکری علیهما السلام بوده و احکام دینی را نزد آن‌ها فراگرفته است. وی نزد امامان شیعه جایگاه والایی داشته و وکیل ایشان در برخی نواحی بود. کنیه وی ابوالحسن و به اهوازی و دورقی مشهور بود. علی بن مهزیار در نوجوانی همراه پدرش که مسیحی بود، به اسلام روی آورد و در عبادت و علم، زبانزد شد و به دفاع از مذهب اهل بیت پرداخت. وی با امامان شیعه ارتباط داشت و امام جواد علیه السلام در نامه‌ای او را ستوده است.

توقیعاتی مشتمل بر خوبی‌های وی از جانب امامان محمد بن علی التقی و علی بن محمد النقی خطاب به شیعیان صادر شده‌است. او در نقل روایاتش موثق بود. هیچ دانشمندی از وی نکوهش نکرده، اعتقادی درست داشت و کتاب‌های مشهوری نگاشت. مقام علی بن مهزیار نزد امام جواد تا حدی بود که امام جواد ضمن نامه‌ای، او را با عبارت «کسی را که مانند تو ندیدم» می‌ستاید (جعفریان، ۱۳۹۰ش، ۴۹۳).

شیخ طوسی در کتاب رجال او را از یاران امام رضا علیه السلام می‌داند و می‌گوید: دانشمندی موثق و دارای اعتقادی درست بود و از یاران پیشوای نهم و دهم شیعیان نیز محسوب می‌شود (طوسی، ۱۳۷۳ش، ۳۸۱، ۴۰۳ و ۴۱۷). و در فهرست می‌نویسد: علی بن مهزیار اهوازی رحمت‌الله علیه دانشمندی جلیل القدر، دارای روایات فراوان و ثقه است.

براساس برخی روایات، وی در زمان امام حسن بن علی العسکری علیه السلام درگذشته است. بنابر روایات تاریخی، هنگامی که مأمون خلیفة عباسی دستور داد تا امام رضا علیه السلام به عنوان ولیعهد او از مدینه عازم خراسان شود حضرتش در مسیر حرکت خود در روز شانزدهم صفر سال ۲۰۱ هـ. ق وارد اهواز شد و چند روزی در این شهر توقف کرد. بعدها در محل اقامت امام، مسجدی به نام مسجدالرضا بنا گردید که علی بن مهزیار وصیت کرد پس از مرگ او

را در آن مسجد دفن کنند. در قسمت غربی بقعة وی و پیوسته به مقبره، سالنی وجود دارد که احتمالاً همان مسجد است.

او از سوی امام رضا علیه‌السلام جانشین عبدالله بن جندب، وکیل امام صادق و امام کاظم علیهماالسلام شد و توقیعاتی از جانب امام جواد و امام هادی علیهماالسلام به او رسید.

پدر علی به نام مهزیار، مسیحی و اهل هندیجان بود که اسلام آورد و سپس در یکی از روستاهای اهواز ساکن شد. علی بن مهزیار نیز همراه پدرش، در همان دوران نوجوانی به دین اسلام گروید (زرکلی دمشقی، ۱۹۸۰م، ۵: ۸۲۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۱۷۷؛ طوسی، ۱۴۰۹ق، ۲: ۸۲۵). در دوره‌های گذشته هندیجان از شهرهای دورق قدیم - جزء فارس - محسوب می‌شد.

منابع، کنیه وی را ابوالحسن و لقب وی را اهوازی و دورقی آورده‌اند (ابن داوود حلی، ۱۳۹۲ق، ۱۴۲). لقب دورقی از آن جهت به وی اطلاق شده است که زادگاه وی دورق (شهرستان شادگان فعلی در استان خوزستان) بوده است (حموی، ۱۳۹۷ق، ۲: ۴۸۳).

فرزندانش محمد بن علی بن مهزیار(طوسی، ۱۳۷۳ش، ۴۲۲؛ خویی، بی تا، ۱۷: ۳۰) و حسن بن علی بن مهزیار که فرزندی به نام محمد داشته و از مشایخ ابن قولویه صاحب کامل الزیارات بوده است (مجلسی، ۱۳۶۳ش، ۱۲۱).

برخی بر این باورند که مقبرة علی بن مهزیار در شهر اهواز است (مخلصی، ۱۳۶۹ش، ص۱۶۵-۱۹۷). مقبره‌ای نیز در دو کیلومتری شرق جاجرم و در میان قبرستان شهر قرار دارد (شریعتی، بی تا، ۱۸۹) که اهالی، آن را به علی بن مهزیار نسبت می‌دهند.

توجیه آنان این است که تشابه اسمی بین علی بن مهزیار و علی بن ابراهیم بن مهزیار و نیز ذکر برخی از احادیث با کلمة «قال ابن مهزیار» بعضی از علمای رجال را به اشتباه انداخته که هر دو نفر را یکی دانسته‌اند. به نظر می‌رسد که آرامگاه جاجرم مربوط به علی بن مهزیار و بقعه موجود در اهواز مربوط به علی بن ابراهیم بن مهزیار باشد (احمدی، ۱۳۷۷ش، ۵۴).

آیت الله خویی اساتید و مشایخ روایت او را بیش از پنجاه نفر ذکر کرده است که آن‌ها را در ذیل می‌آوریم:

«أبي جعفر الثاني، أبي الحسن، أبي الحسن الثالث عليهم السلام، أبي داود المسترق،

أبي علي بن راشد، ابن أبي عمير، ابن فضال، أبان، إبراهيم بن عبد الله، إبراهيم بن محمد الهمداني، أحمد بن إسحاق الأبهري، أحمد بن حمزه، أحمد بن محمد، أحمد بن محمد بن أبي نصر، إسحاق بن إبراهيم، إسماعيل بن سهل، إسماعيل بن همام، أيوب بن نوح، بكر بن صالح، جعفر بن محمد الهاشمي، الحسن، الحسن بن علي، الحسن بن علي بن عثمان بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب عليه‌السلام، الحسن بن علي بن فضال، الحسن بن فضل، الحسن بن محبوب، الحسن بن محمد بن مهزيار، الحسين، الحسين بن بشار، الحسين بن سعيد، حماد، حماد بن عيسى، صفوان، عبد العزيز بن المهتدي، عبد الله بن يحيى، عثمان بن عيسى، علي بن إسماعيل الميثمي، علي بن حديد، علي بن فضال، علي بن محمد، عمرو بن إبراهيم، عمرو بن عثمان، فضاله، فضالة بن أيوب، الفضل بن يونس، القاسم بن عروه، القاسم بن محمد، محمد بن إبراهيم الحضيني، محمد بن أبي عمير، محمد بن إسماعيل، محمد بن إسماعيل بن بزيع، محمد بن الحسن الأشعري، محمد بن الحسن القمي، محمد بن راشد، محمد بن رجاء الخياط، محمد بن عبد الحميد، محمد بن عبد الله بن مروان، محمد بن علي بن شجاع النيسابوري، محمد بن الفضيل، محمد بن القاسم بن الفضيل، محمد بن يحيى الخزاز، مخلد بن موسى، موسى بن القاسم، النضر بن سويد و يحيى بن أبي عمران الهمداني» (خویی، بی تا، ۱۳: ۲۱۱).

وی نام بیش از بیست نفر از شاگردان علی بن مهزیار اهوازی را به ترتیب ذیل آورده است:

«أبوجعفر، أبوداود، أبوعبد الله البرقي، إبراهيم بن مهزيار(برادرش)، إبراهيم بن هاشم، أحمد بن الحسين، أحمد بن محمد، أحمد بن محمد بن عيسى، الحسن بن علي(پسرش)، الحسن بن علي بن عبد الله، الحسن بن علي الكوفي، الحسين بن إسحاق، الحسين بن سعيد، سهل بن زياد، صالح بن أبي حماد، العباس، العباس بن معروف، عبد الله بن عامر، عبد الله بن محمد، عبد الله بن محمد بن عيسى، علي بن الحسين بن عمرو، عيسى بن أيوب، محمد، محمد بن أبي أيوب، محمد بن عبد الجبار، محمد بن عيسى، محمد بن عيسى بن عبيد و الهيثم بن أبي مسروق النهدي» (همان).

ویژگی‌ها

۱. عبادت. هنگام طلوع خورشید برای خدا به سجده می‌افتاد و سرش را بلند نمی‌کرد مگر اینکه هزار نفر از برادران دینی‌اش را دعا می‌کرد (خویی، بی تا، ۱: ۳۱۸؛ شریف قرشی، ۱۳۷۱ش، ۲۹۳). ازاین‌رو، پیشانی وی در اثر سجده‌های زیاد و طولانی، همانند زانوی شتر، پینه زده بود (قمي، ۱۳۹۷ق، ۱: ۴۳۲).

۲. علم. بنابر نقل شیخ طوسی، علی بن مهزیار از مفسران قرن سوم هجری است و بیش از سی کتاب و رساله در زمینه‌های مختلف معارف اسلامی دارد (طوسي، ۱۴۲۰ق، ۸۸). نام وی در اسناد حدود ۴۳۷ روایت آمده‌است (خویی، بی تا، ۱۳: ۲۱۱) نجاشی از مناظرة ابن مهزیار با علی بن اسباط که فطحی مذهب بوده، سخن به میان آورده است که سرانجام آن دو مسائل مورد بحث خود را نزد امام محمد تقی بردند که این امر، با بازگشت علی بن اسباط از عقیدة باطل خود، خاتمه یافت (مجلسی، ۱۳۷۸ش، ۹۴۷؛ جعفریان، ۱۳۹۰ش، ۴۹۲)، عبارات ستایش آمیزی از امام محمد تقی دربارهٔ او باقی مانده است از جمله اینکه امام جواد علیه‌السلام دربارهٔ او گفته: «هیچکس را مانند او نیافته است».

۳. ارتباط با امامان شیعه. علی بن مهزیار از امام رضا علیه‌السلام حدیث نقل کرده‌است (علامه حلی، ۱۴۰۲ق، ۹۲). وی از یاران نزدیک امام جواد علیه‌السلام و امام هادی علیه‌السلام به شمار می‌رود (خویی، بی تا، ۱۲: ۱۹۴)، وکیل آنان بود و توقیع امام برای او هنوز موجود است. امام جواد علیه‌السلام در نامه‌ای، علی بن مهزیار را چنین تحسین می‌کند: «ای علی! در پیروی کردن، انجام دستورها، خیرخواهی و پندگویی تو را آزمودم (و تو سرافراز از بوته آزمایش بیرون آمدی). پس اگر بگویم کسی را مانند تو ندیده‌ام، چه بسا راست گفته باشم. خداوند به تو بهشت برین و آن مقامات والایی که نمی‌دانی، پاداش دهد. من مقام تو و خدمات شبانه روزی تو را در سرما و گرما از نظر دور نداشته‌ام. از خداوند می‌خواهم در روز قیامت که همه را گرد می‌آورد، آن چنان مخلوقات خود را شیفته و دوستدار تو کند که مایة رشک باشد. به درستی که خداوند شنونده دعاهاست.... » (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰ش، ۲: ۱۵۰).

همچنین امام جواد علیه‌السلام در جواب یکی از نامه‌های علی می‌نویسند: «اما راجع به دعائی

که از من خواسته بودی، تو نمی‌دانی که خداوند تو را در نزد من چگونه قرار داده که به خاطر محبتی که به تو دارم گاهی تو را به نامت می‌خوانم. خداوند آنچه را به تو روزی کرده به بهترین شکل پایدار گرداند و با خشنودی من از تو، او هم از تو خشنود گردد و تو را به آرزویت نائل گرداند و با رحمت خودش تو را در فردوس اعلی میهمان سازد. خداوند تو را حفظ کند و دوست بدارد» (دوانی، ۱۴۳۹ق، ۱: ۱۱۱؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰ش، ۲: ۱۵۰).

علی بن مهزیار از جانب امام هادی علیه‌السلام نیز وکالت داشت و توقیعاتی از طرف امام دربارۀ درستی و درستکاری وی برای شیعیان صادر شده است.

آثار علی بن مهزیار

از وی آثار بسیاری گزارش شده است. برقی کتاب‌های او را مانند کتابهای حسین بن سعید می‌داند و می‌گوید: ابن‌مهزیار، بر سه کتاب: وضو، صلاة و حج، چند برابر و بر سایر کتاب‌ها، اندکی افزوده است (طوسي، ۱۴۲۰ق، ۲۶۵). علی بن مهزیار کتاب‌هایی در موضوعهای دیگر نیز تصنیف کرده، که به گزارش نجاشی عنوان‌های آن‌ها چنین است: «کتاب الحروف، کتاب القائم، کتاب البشارات، کتاب الأنبیاء، کتاب النوادر و رسائل علی بن أسباط» (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۱۴۵). اما شیخ طوسی به سه عنوان «حروف القرآن، الأنبیاء و البشارات» بسنده کرده است. در ذیل فهرست نوشتارهای وی می‌آید.

زُراری، صوم حسین بن سعید، زیادات ابن‌مهزیار و الدعاء ابن‌مهزیار (زراری، ۱۳۶۹ش، ۱۵۹ و ۱۸۳) را روایت کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۲۶۵ و ۲۶۶).

فهرست کتاب‌های علی بن مهزیار، در ذیل آورده می‌شود. اسامی مشترک میان فهرست‌نگاران یا مختص هر یک جدا ذکر می‌گردد.

زراری، نجاشی و طوسی: الصوم، الدعاء.

نجاشی: القائم، النوادر و رسائل علی بن اسباط.

نجاشی و طوسی: الوضوء، الصلاه، الحج، الزکاة، الطلاق، الحدود، الدیات، العتق و التدبیر، التجارات و الاجارات، المکاسب، التفسیر، الفضائل، المثالب، التجمل و المروءه، المزار، الرد علی الغلاة، الوصایا، المواریث، الخمس، الشهادات، فضائل المؤمنین و برّهم،

الملاحم، التقية، الصيد و الذبائح، الزهد، الأشربه، النذور و الكفّارات و الإيمان، الحروف (طوسی: حروف القرآن)، البشارات، الانبياء.

امروزه هیچ‌یک از آثار فوق موجود نیست؛ آن‌چه از این نوشتارها باقی‌مانده، صرفاً احادیثی است که در لابه‌لای کتاب‌های حدیثی قابل بازیابی است.

دیدگاه بزرگان

شیخ طوسی: «او دانشمندی مورد اعتماد و دارای اعتقادی راسخ و صحیح بود و از اصحاب امام جواد علیه‌السلام و امام هادی علیه‌السلام نیز به حساب می‌آمد» (طوسی، ۱۳۷۳ش، ۳۸۱).

کشی: «علی بن مهزیار مسیحی بود، ولی خداوند متعال او را هدایت کرد. وی از مردم هند (هندیجان) بود که از روستاهای فارس محسوب می‌شد که بعدها در اهواز سکنی گزید» (طوسی، ۱۴۰۹ق، ۵۴۸).

وفات

از تاریخ وفات علی بن مهزیار اطلاع دقیقی در دست نیست؛ ولی آن را حدود ۲۵۴ تخمین زده‌اند (دوانی، ۱۴۳۹ق، ۱: ۱۲۰).

طرق روایات علی بن مهزیار

کتاب‌های علی بن مهزیار بر اساس گزارش نجاشی کتاب‌های مشهوری بوده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۵۳)؛ بنابراین وجود طرق متعدد به این نوشته‌ها امری طبیعی است. در این بخش، طرق نجاشی، طوسی، زُراری، صدوق و کلینی به این آثار را مرور می‌کنیم.

طرق نجاشی

نجاشی سه طریق به کتاب‌های علی بن مهزیار دارد:

طریق اول: «أخبرنا محمد بن محمد و الحسين بن عبيدالله و الحسين بن أحمد بن موسى بن هديه عن جعفر بن محمد عن محمد بن الحسن بن علی عن أبيه عن جده، بكتبه جميعها» (همان، ۲۵۳-۲۵۴).

این طریق به همۀ کتاب‌های «علی بن مهزیار» است. اکنون به بررسی آن می‌پردازیم:

محمد بن محمد بن نعمان، معروف به شیخ مفید (م ۴۱۳ق) بزرگ دانشمند بزرگ امامیه در عصر خود بوده است (طوسي، ۱۴۲۰ق، ۴۴۴ و ۴۴۵). حسین بن عبیدالله غضائری (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۶۹) و حسین بن أحمد بن موسی بن هدیه از مشایخ نجاشی بوده، با توجه به توثیق مشایخ نجاشی هر دو ثقه‌اند. (عالمان رجالی، مشایخ نجاشی را توثیق کرده‌اند. بنگرید: رحمان ستایش، ۱۳۸۵ش، ۱۱۳). جعفر بن محمد همان ابن‌قولویه (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۳۳۰) و از ثقات، بزرگان حدیث و فقه به شمار می‌رفته است (همان، ۱۲۳). محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از مشایخ ابوغالب زُراری و ابن‌قُولَوَیه است (زراری، ۱۳۶۹ش، ۱۷۸؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ۱۱). بر اساس وثاقت مشایخ ابن‌قولویه[1] وی ثقه است.

حسن بن علی هیچ جرح وتعدیلی ندارد؛ و صرفاً راوی کتاب پدرش است. از آن‌جاکه این طریق بدون هیچ ایرادی از طرف نجاشی پذیرفته شده، ظاهراً مهمل‌بودن حسن بن علی به اعتبار طریق ضرری نمی‌زند. این طریق هرچند بر مبنای متأخران صحیح نیست؛ اما بر مبنای قدما معتبر است.

طریق دوم: «خبرنا أبوعبدالله القزوینی قال: حدثنا أحمد بن محمد بن یحیی قال: حدثنا عبدالله بن جعفر عن إبراهیم عن أخیه علی بها»؛

این طریق نیز به همۀ نوشتارهای ابن‌مهزیار است. ابوعبدالله قزوینی، محمد بن علی بن شاذان از مشایخ اجازۀ نجاشی است که بارها از وی روایت می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۴۴۸) و گفته شد که مشایخ نجاشی، ثقه هستند. احمد بن محمد بن یحیی از مشایخ اجازه است (طوسی ۱۳۷۳ش، ۴۱۰) و بر مبنای وثاقت مشایخ اجازه[2]، وی ثقه است. عبدالله بن جعفر حِمیَری (زنده در دهۀ آخر سدۀ سوم) از اصحاب امام عسکری علیه‌السلام ثقه و شیخ

۱. آیت‌الله خویی همه راویان واقع در اسناد کامل الزیارات را به استناد کلام ابن‌قولویه در مقدمه، در مقطعی ثقه می‌دانستند (خویی، بی تا، ۱: ۵۰)؛ اما از این نظر عدول کرده، وثاقت را فقط در مورد مشایخ بدون واسطۀ ابن‌قولویه پذیرفتند (داوری، ۱۳۹۸، ۱: ۳۲۲). عبارت ابن قولویه هم در همین نظر اخیر آیت الله خویی ظهور دارد (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ۴).

۲. شیخ اجازه بودن از اسباب حُسن به شمار می‌رود؛ بلکه برخی به وثاقت مشایخ اجازه باورمندند (وحید بهبهانی، ۱۴۲۲ق، ۱: ۱۴۱).

قمیان دانسته شده است. در کوفه از او حدیث بسیار سماع کردند. آثار حدیثی فراوانی نیز دارد (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۱۹؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۲۹۴). دربارهٔ ابراهیم، یک روایت را کشی نقل کرده که از آن مدح استفاده می‌شود (طوسی، ۱۴۰۹ق، ۵۳۱). نجاشی صرفاً کتاب البشارات را از او دانسته و جرح و تعدیلی درباره‌اش ندارد (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۱۶). همین نداشتن جرح و تعدیل فی‌الجمله بر اعتبار طریق دلالت دارد.

طریق سوم: «فأخبرنا بها علی بن أحمد عن محمد بن الحسن عن محمد بن الحسن الصفار عن العباس عن علی بکتبه کلها»؛

علی بن احمد بن ابی‌جید قمی از مشایخ اجازهٔ نجاشی است. با توجه به وثاقت اساتید نجاشی می‌توان وی را ثقه دانست. محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م ۳۴۳ق) شیخ، متقدم و بزرگ قمیان شمرده شده و در وصف او (ثقه ثقه مسکون إلیه) آمده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۳۸۳؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۴۴۲). محمد بن الحسن بن فروخ معروف به صفار (م ۲۹۰ق) را نجاشی با این تعابیر ستوده است: «کان وجها فی أصحابنا القمیین، ثقه عظیم القدر راجحا قلیل السقط فی الروایه» (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۳۵۴). عباس بن معروف ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۸۱). بنابراین طریق نامبرده معتبر است.

طرق طوسی

شیخ طوسی نیز دو طریق به کتاب‌های علی بن مهزیار دارد:

طریق اول: «أخبرنا بکتبه و روایاته جماعة عن محمّد بن علی بن الحسین عن أبیه و محمّد بن الحسن عن سعد بن عبدالله و الحِمیَری و محمّد بن یحیی و أحمد بن إدریس عن أحمد بن محمّد عن العبّاس بن معروف عن علی بن مهزیار إلّا کتاب المثالب فإنّه روی العبّاس نصفه عن علی بن مهزیار»؛

این طریق به روایات علی بن مهزیار[1] و کتاب‌های وی است. البته عباس بن معروف در این میان تنها به روایت نیمی از کتاب (المثالب) بسنده کرده است. اکنون به اعتبارسنجی

۱. احسان سرخه‌ای در مقالهٔ «کاربرد حدیث و روایت در فهرست و رجال پیشینیان» به تفصیل دربارهٔ «روایت» بحث کرده است. (فصلنامه علوم حدیث، شماره ۷۶، تابستان ۱۳۹۴، ص ۹۳-۱۱۹)

این طریق پرداخته می‌شود:

مراد از عده‌ای که شیخ طوسی با واسطة آن‌ها از شیخ صدوق روایت می‌کند، شیخ مفید، ابن‌غضائری، ابن‌حَسَکه قمی و ابوزکریا محمد بن سلیمان حُمرانی هستند؛ (طوسي، ۱۴۲۰ق، ۴۴۴). این طبقه در بالاترین درجات وثاقت هستند. علی بن الحسین بن موسی بن بابَوَیه، پدر شیخ صدوق (م ۳۲۹ ق) پیشوا و فقیه قمیان در زمان خود بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۲۶۱؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۲۷۳).

محمد بن الحسن، همان ابن‌الولید است که وثاقت وی قبلا گزارش شد. سعد بن عبدالله اشعری ابوالقاسم (م ۲۹۹-۳۰۱ ق) از فقیهان بزرگ امامی است که تألیفات بسیاری از خود به‌جا گذاشت. او فقیه و بزرگ شیعیان زمان خویش است. سفرهای حدیثی زیادی داشته و از عالمان اهل سنت نیز بسیار حدیث شنید. محمد بن قولویه و ابن‌الولید از وی روایت کرده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۱۷۷؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۲۱۵؛ طوسي، ۱۳۷۳ش، ۴۲۷). حِمیَری، همان عبدالله بن جعفر است که گفته شد ثقه است. محمد بن یحیی أبوجعفر عطار قمی، عالم، ثقه، پر حدیث و استاد کلینی است. نجاشی وی را دارای کتاب‌هایی دانسته، از دو کتاب وی نام برده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۳۵۳). احمد بن ادریس ابوعلی اشعری (م ۳۰۶ ق) را فقیه، ثقه، صحیح الروایه و کثیر الحدیث دانسته‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵ش، ۹۲؛ طوسي، ۱۴۲۰ق، ۶۴). احمد بن محمد در این طریق، به قرینة مشایخ وی هم‌چون محمد بن یحیی، همان احمد بن محمد بن عیسی اشعری است (خویی، بی تا، ۳: ۹۰-۹۳). عباس بن معروف هم ثقه است.

بنابراین طریق مذکور در بالاترین درجات اعتبار است و حضور بزرگانی در طبقات متعدد در این طریق اعتبار خاصی بدان داده است.

طریق دوم: «رواها محمد بن علی بن الحسین عن أبیه و موسی بن المتوکّل عن سعد بن عبدالله و الحمیری عن إبراهیم بن مهزیار عن أخیه عن رجاله. وفاه أبی‌ذر و حدیث بدء إسلام سلمان رویناه بهذا الإسناد عن علی بن مهزیار»؛

در این طریق به بررسی «موسی بن متوکل» بسنده می‌شود.

محمد بن موسی بن المتوکل از اساتید صدوق است که در روایت بر او بسیار اعتماد

می‌کند. (برای نمونه ببینید: صدوق، ۱۴۱۳ق، ۴: ۴۲۷ و ۴۲۳ و ۴۳۴ و...؛ همو، ۱۳۶۲ش، ۲: ۵۳۱، ۶۵۰ و...) اعتماد صدوق بر وی امارة وثاقت است؛ بنابراین طریق معتبر است؛ البته این طریق به دلیل اینکه صرفاً دو نوشتاری است که با آثار ابن‌مهزیار در کتاب الکافی ارتباطی ندارد، اعتبار یا عدم اعتبار آن نقشی در پژوهش مذکور ندارد.

طریقی را شیخ طوسی در مشیخة تهذیب الاحکام (طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱۰: ۸۵) و مشیخة الاستبصار (طوسی، ۱۳۹۰ق، ۴: ۳۳۸) آورده است که تنها تفاوت آن با طریق نخست در فهرست، این است که در فهرست اساتید طوسی، جماعتی هستند که شیخ مفید هم در زمرة آنان است و در مشیخه تنها نام شیخ مفید ذکر شده است.

طرق زُراری

طریق اول: «فمن ذلك كتاب الصوم للحسين بن سعيد و زيادات ابن مهزيار، قال أبوغالب: حدثني به أبوالعباس عبدالله بن جعفر الحميري عن أحمد بن محمد بن عيسى عن ابن سعيد و هي ثلاثة أجزاء و قال عبدالله بن جعفر و ما كانت هذه الروايه عن علي بن مهزيار فإنه حدثني به إبراهيم بن مهزيار عن أخيه علي» (زراری، ۱۳۶۹ش، ۱۵۹)؛

دربارهٔ این طریق گفتنی است که کتاب‌های علی بن مهزیار، در اصل کتاب‌های حسین بن سعید بوده همراه با زیادات ابن مهزیار. در این طریق هم حمیری کتاب صوم ابن‌سعید را از احمد بن محمد و زیادات ابن‌مهزیار را از طریق ابراهیم روایت می‌کند.

در طریق دوم نجاشی دربارهٔ اعتماد نجاشی بر طریقی که ابراهیم راوی آن باشد سخن گفتیم؛ بنابراین اجمالاً این طریق هم معتبر است.

طریق دوم: «و ما كان عن العباس بن معروف فهو مما صنّفه علي بن مهزيار حدثني بهذا الكتاب الحميري» (همان، ۱۵۹-۱۶۰)

این طریق هم طریق دیگری است مانند همان طریق اول، با این تفاوت که در آن طریق ابراهیم بن مهزیار، راوی زیادات برادرش، علی بود؛ اما در این طریق عباس بن معروف راوی زیادات است.

این طریق هم پیش از این بررسی شده و معتبر است.

طریق سوم: «کتاب الدعاء لابن مهزیار حدثنی به أبوجعفر محمد بن الحسن بن علی بن مهزیار عن أبیه الحسن بن علی عن علی بن مهزیار» (همان، ۱۸۳)

در طریق نخست نجاشی هم محمد بن حسن و حسن بن علی راوی بودند و در آنجا دربارۀ اعتبار این طریق سخن گفتیم.

طرق شیخ صدوق

طریق اول: «و ما کان فیه عن علی بن مهزیار فقد رویته عن أبی رضی الله عنه عن محمّد بن یحیی العطّار عن الحسین بن إسحاق التاجر عن علی بن مهزیار»

همه راویان این طریق ثقه اند؛ اما درباره حسین بن اسحاق آگاهی در دست نیست؛ هرچند وی در طریق کلینی به علی بن مهزیار حضور دارد. این نشان می‌دهد که این طریق در قرن چهارم میان بزرگان شناخته شده بوده است.

طریق دوم: «و رویته عن أبی رضی الله عنه عن سعد بن عبدالله؛ و الحمیری جمیعا عن إبراهیم بن مهزیار عن أخیه علی بن مهزیار»

روایات نامبرده در این طریق ثقه‌اند. دربارۀ هر یک از آن‌ها پیش از این سخن گفتیم.

طریق سوم: «و رویته أیضا عن محمّد بن الحسن رضی الله عنه عن محمد ابن الحسن الصفّار عن العبّاس بن معروف عن علی بن مهزیار الأهوازی»

این طریق نیز پیش از این بررسی شده و بر اساس وثاقت راویان، معتبر شناخته شده است.

طرق کلینی

بر اساس قواعدی که دربارۀ آن‌ها پیش از این سخن گفتیم و نیز تطبیق آن‌ها بر طرق به آثار علی بن مهزیار، کلینی در بخش اصول کتاب الکافی چهار طریق به کتاب‌های علی بن مهزیار دارد.

طریق اول: «عبدالله بن جعفر و سعد بن عبدالله جمیعاً عن ابراهیم بن مهزیار عن علی بن مهزیار». (کلینی، ۱۳۸۷ش، ۲: ۴۸۸، ح ۱۲۴۳؛ ۵۰۰، ح ۱۲۵۵؛ ۵۰۵، ح ۱۲۶۰؛ ۵۱۹، ح ۱۲۷۴؛ ۵۲۸، ح ۱۲۸۰؛ ۵۳۷، ح ۱۲۸۷؛ ۵۶۵، ح ۱۲۹۷؛ ۵۸۲، ح ۱۳۰۸؛ ۵۹۶، ح ۱۳۲۰)

در طریق دوم نجاشی، حمیری همهٔ کتاب‌های ابن‌مهزیار و در طریق نخست زراری، حمیری کتاب «صوم» را از طریق ابراهیم بن مهزیار روایت می‌کند؛ البته شیخ طوسی نیز در طریقی ابراهیم را راوی دو نوشتهٔ علی بن مهزیار معرفی کرده است. در آن جا گفته شد که اعتبار این دو نوشتار؛ یعنی وفات ابی‌ذر و حدیث بدء اسلام با این مقاله ارتباطی ندارد. در مجموع این طریق کلینی قابل‌اعتماد است و راویان آن پیش از این، مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

طریق دوم: «ابوعلی الاشعری عن عیسی بن ایوب عن علی بن مهزیار» (همان، ۳: ۲۱۲-۲۱۳، ح ۱۶۶۴-۱۶۶۶).

در این طریق دربارهٔ «عیسی بن ایوب» اطلاعی نداریم. ازاین‌رو طریق مورد تردید است.

طریق سوم: «علی بن إبراهیم عن أبیه؛ و أبوعلی الأشعری و محمد بن یحیی جمیعا عن الحسین بن إسحاق عن علی بن مهزیار» (همان، ۴: ۲۳۶).

این طریق به قرینهٔ طریق أبوعلی الأشعری و محمد بن یحیی جمیعا عن الحسین بن إسحاق؛ و علی بن إبراهیم عن أبیه جمیعا عن علی بن مهزیار(همان، ۲۳۹) به تفکیک چنین است:

علی بن ابراهیم عن ابیه عن الحسین بن اسحاق عن علی بن مهزیار

ابوعلی الأشعری عن الحسین بن اسحاق عن علی بن مهزیار

محمد بن یحیی عن الحسین بن اسحاق عن علی بن مهزیار

در واقع دو طریق است بدین‌صورت:

طریق اول: «ابوعلی الاشعری و محمد بن یحیی عن الحسین بن اسحاق عن علی بن مهزیار»

این طریق با طریق صدوق جز در ابوعلی اشعری مشترک است و گفتیم که این طریق در قرن چهارم از طرق مورد اعتنای بزرگان است.

طریق دوم: «علی بن ابراهیم عن ابیه عن الحسین بن اسحاق عن علی بن مهزیار»؛

در مورد اینکه آیا این طریق را می‌توان طریق به علی بن مهزیار دانست و کتاب علی،

منبع کلینی است یا یکی از دو کتاب علی بن ابراهیم و ابراهیم بن هاشم منبع هستند، جای تردید وجود دارد؛ اما با توجه به اینکه این طریق بر طریقی عطف شده که طریق به کتاب ابن‌مهزیار است، ظاهراً می‌توان این طریق را از طرق کلینی به کتاب ابن‌مهزیار دانست.

نمودار طرق کتاب‌ها و روایات علی بن مهزیار

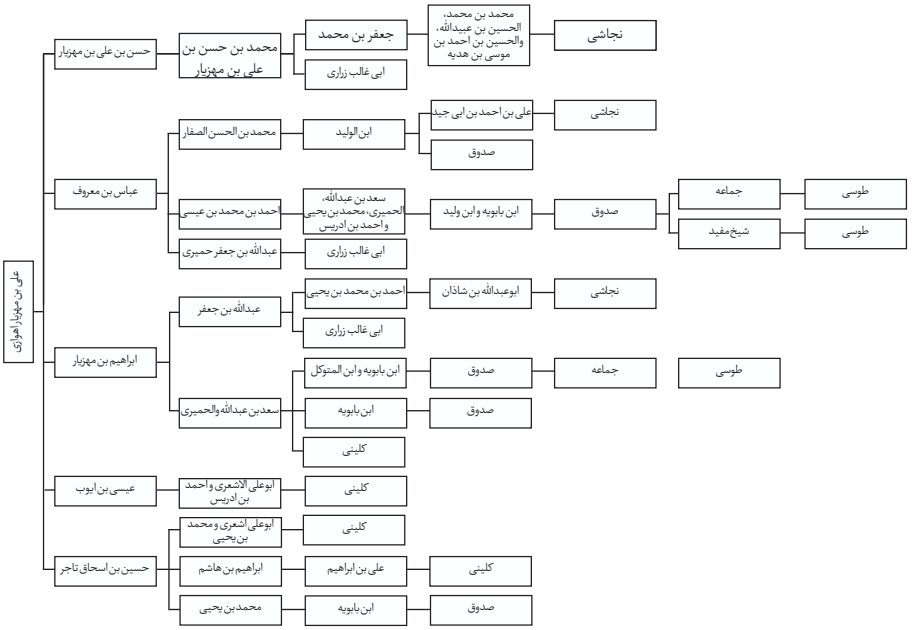

نتیجه گیری

در این پژوهش با تتبع در نوشته‌های بزرگان روشن می‌شود که ایشان فقیه، محدّث و از رهبران و سرشناسان شیعه در اوایل قرن سوم هجری و از اصحاب امام رضا تا امام عسکری علیهما السلام بوده و احکام دینی را نزد آن بزرگواران فراگرفته است. وی نزد امامان شیعه جایگاه والایی داشته و وکیل ایشان در برخی نواحی بوده است. کنیه وی ابوالحسن و به اهوازی و دورقی مشهور بود. علی بن مهزیار در نوجوانی همراه پدرش که مسیحی بود، به اسلام روی آورد و در عبادت و علم زبانزد شد و به دفاع از مذهب اهل بیت پرداخت.

راجع به او توقیعاتی مشتمل بر خوبی‌های وی از جانب امام جواد و امام هادی علیهما السلام خطاب به شیعیان صادر شده‌است. او در نقل روایاتش موثق بود. هیچ دانشمندی از وی نکوهش نکرده‌است. اعتقادی درست داشت و کتاب‌های مشهوری نگاشت. براساس برخی روایات وی در زمان امام عسکری علیه السلام درگذشته‌است.

در انتهای این پژوهش نیز طرق بزرگان امامیه قرن‌های چهار و پنج به کتاب‌های «علی بن مهزیار» اعتبارسنجی شد. در مجموع، این کتاب‌ها پنج راوی داشتند: عباس بن معروف، ابراهیم بن مهزیار، حسن بن علی بن مهزیار، عیسی بن ایوب و حسین بن اسحاق تاجر.

ابوغالب زراری، کلینی، صدوق، نجاشی و طوسی از طریق این راویان، به‌واسطهٔ بزرگانی همچون شیخ مفید، ابن‌غضائری، ابوعلی اشعری، محمد بن یحیی، علی بن ابراهیم و ابن الولید به این آثار طریق داشته‌اند. که به جز طریقی که به عیسی بن ایوب منتهی می‌شد(با توجه به عدم شناسایی راوی)، همهٔ طرق از اعتبار بالا و ویژه‌ای برخوردار بودند.

فهرست منابع

ابن قولویه، جعفر بن محمد، **کامل الزیارات تصحیح**: عبدالحسین امینی، مرتضوی، نجف، ۱۳۵۶ق.

احمدی، رضا، علی بن مهزیار اهوازی یا جاجرمی، مجله **زائر**(ویژه نامه جواد الائمه علیه السلام)، شماره هشتم، مشهد، آبان ماه ۱۳۷۷.

برقی، احمد بن محمد، **کتاب الرجال**، دانشگاه تهران، تهران، اول، ۱۳۴۲ش.

بن داوود حلی، حسن بن علی، **الرجال**، المطبعه الحیدریه، نجف، ۱۳۹۲ق.

جعفریان، رسول، **حیات فکری و سیاسی امامان شیعه**، نشر علم، تهران، ۱۳۹۰ش.

حموی، یاقوت، **معجم البلدان**، ج۲، دار صادر، بیروت، ۱۳۹۷ق.

خویی، سید ابوالقاسم، **معجم رجال الحدیث**، موسسه اسلامی آیت الله خویی، نجف، بی تا.

داوری، مسلم، **اصول علم الرجال بین النظریه و التطبیق** ترجمه علی محمد میرجلیلی و محمد مهدی خیبر، انتشارات دانشگاه میبد، میبد، ۱۳۹۸ش.

دوانی، علی، **مفاخر اسلام** جلد ۱، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۳۲ق.

رحمان ستایش، محمدکاظم، جدیدی نژاد، محمد رضا، **بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه**، دار الحدیث، قم، ۱۳۸۵ش.

زُراری، ابوغالب احمد بن محمد، **رساله أبی‌غالب الزراری إلی ابن ابنه فی ذکر آل أعین**، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۶۹ ش.

زرکلی دمشقی، خیرالدین بن محمود بن محمد، **الاعلام**، ج ۵، دار العلم للملایین، بیروت، پنجم، م۱۹۸۰.

سرخه‌ای، احسان، **کاربرد حدیث و روایت در فهرست و رجال پیشینیان**، فصلنامه علوم حدیث، دوره ۲۰، شماره ۲، شماره ۷۶، تابستان ۱۳۹۴ش.

شریعتی، علی، **راهنمای خراسان**، الفبا، مشهد، دوم، بی تا.

شریف قرشی، باقر، **تحلیلی از زندگانی امام هادی** علیه‌السلام مترجم محمدرضا عطایی، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۱ش.

شریف قرشی، باقر، **حیاه الإمام الرضا** علیه‌السلام، ناشر سعید بن جبیر، قم، دوم، ۱۳۸۰ ش.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه، **الخصال** تصحیح: علی‌اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۲ش.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه، **من لا یحضره الفقیه** تصحیح: علی‌اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳ق.

طوسی، محمد بن حسن، **اختیار معرفه الرجال** (رجال الکشی) تحقیق: حسن مصطفوی، دانشگاه مشهد، مشهد، ۱۴۰۹ق.

طوسی، محمد بن حسن، **الاستبصار فیما اختلف من الاخبار**تحقیق: سید حسن موسوی خرسان، اسلامیه، تهران، ۱۳۹۰ق.

طوسی، محمد بن حسن، **الرجال** تصحیح: جواد قیومی، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۷۳ ش.

طوسی، محمد بن حسن، **تهذیب الأحکام** تحقیق: سید حسن موسوی خرسان، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ق.

طوسی، محمد بن حسن، **فهرست کتب الشیعه** تصحیح: سید عبدالعزیز طباطبایی، کتابخانه محقق طباطبایی، قم، ۱۴۲۰ق.

علامه حلی، حسن بن یوسف، **خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال**، المطبعه الحیدریه، نجف، ۱۴۰۲ق.

قمی، عباس، **الکنی و الالقاب**، کتابخانه صدر، تهران، ۱۳۹۷ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، دار الحدیث، قم، ۱۳۸۷ش.

مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، اسلامیه، تهران، ۱۳۶۳ش.

مجلسی، محمدباقر، **مهدی موعود** ترجمه جلد۱۵بحار مترجم علی دوانی، اسلامیه، تهران، ۱۳۷۸ش.

مخلصی، محمد علی، **توضیحی بر مقاله مسجد جامع جاجرم**، مجله اثر، شماره ۱۸ تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۶۹.

نجاشی، احمد بن علی، **فهرست مصنفی الشیعه**، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۵ش.

وحید بهبهانی، محمدباقر، **فوائد الوحید علی منهج المقال** (چاپ شده با منهج المقال)، موسسه آل البیت، قم، ۱۴۲۲ق.